

ATA GYLYJOW,

TYA-nyň Magtymguly adyndaky
Dil we edebiyat institutynyň bölüm müdiri

ŞAHYRYŇ EDEBI ONOMASTIKASY ÝA-DA ŞYGYRLARYNDA HAS ATLAR

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe hem adamzat durmuşyndaky maddy gymmatlyklar bilen bir hatarda medeni gymmatlyklar milli ruhy galkynyşlar üçin egsilmez çeşme bolup hyzmat edýär. Halkymyzyň asyrlar aşyp kämilleşen medeniýeti, dili, edebiyaty, sungaty, taryhy we gadymy milli mirasy düýpli öwrenilýär.

Gadymy we şöhratly geçmiş taryhymyza, milli ruhy gymmatlyklarymyza, danyşment alymlarymyza we şahyrlarymyza uly hormat goýýan milli Liderimiz: «**Türkmen edebiyatynda çuňňur halk parasatlylygyny beýan edip, ajaýyp eserleri peşgeş beren ussatlar az däl. Men Magtymgulynyň, Andalybyň, Azadynyň, Keminäniň ... öňünde baş egýärim**»¹ diýip, nusgawy şahyrlarymyzyň aýratyn hem beýik söz ussady Magtymgulynyň döredijiligine uly baha berýär,

Ady äleme dolan beýik söz ussadymyz Magtymguly atamyzyň döredijiliginde, onuň gyzylan gymmatly baý edebi mirasynda has atlaryň, ýagny onomastikalaryň şöhlendiriliş ýagdaýyny yzarlamak, olary ylmy derňewe çekmek meselesi uly ähmiýete eýedir.

Onomastika leksikologiýanyň has atlar toplumyny öwrenýän bölümidir. Belli bir eserde ulanylan has atlaryň jemine-de edebi onomastika diýilýär. Onomastika türkmen dil biliminiň täze, ýaş pudaklarynyň biridir. Onuň obýekti diliň dürli döwürlere degişli bolan has atlarynyň leksik manylaryny, morfologik we fonetik gurluşyny, olaryň aýry-ayry gatlaklaryny öwrenmegi öz içine alýar.

Edebi onomastika toponimika (ýer-ýurt atlary), antroponimika (adam atlary, familiýalar, lakamlar), etnonimika (halk, tire-taýpa atlary), zoonimika (haywanlaryň atlary, lakamlary), kosmonimika (älem jisimleriniň atlary) ýaly birnäçe pudaga bölünýär. Olaryň içinde has irileriniň biri antroponimiýadyr. Antroponim–antroponimikanyň

---

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. –Aşgabat, TDNG...s.

derňew obýekti bolup durýar. Oňa lingiwistika ylmynda birnäçe kesgitleme berilýär. Biz, esasan, dilçi alym N.B.Podolskaýanyň¹ beren kesgitlemesine daýanýarys. Antroponim atlaryň görnüşi: Adamyň şahsy ady, kakasynyň ady, familiýa, lakam, tahallus, kriptonim, andronim, ginekonim, potronim ýaly görnüşlerden ybaratdyr. Esasy meselä geçmezden oň, aşakda onomastika degişli zerur adalgalaryň düşündirilişini bermegi makul bildik:

Agionim – keramatly şahslaryň atlary: Muhammet, Isa, Musa we beýlekiler.

Antroponimika (grekçe *antropos* – «adam», *onima* – «at») – onomastikanyň adam atlarynyň döreyşini, ösüşini we kemala gelşini öwrenýän bölümi.

Antroponimiýa – belli bir territoriýadaky adam atlarynyň jemi. Meselem, türkmen antroponimiýasy, özbek antroponimiýasy we beýlekiler.

Gibrid atlar – iki ýa-da köp diliň we olaryň morfologik elementlerinden düzülen atlar (köplenç iki diliň sözlerinden ýasalan antroponimler). Meselem, pir (parsça) + Muhammet (arapça) – Pir-muhammet; Muhammet (arapça) + gul (türki) – Muhammetguly we beýlekiler.

Deminutiw atlar – lat. *Deminuo* «gysgaltma». Deminutiw atlar affiksleriň kömegi arkaly gysgaldylan, söýgüliklik öwüşgini bolan antroponimler. Meselem, Anja, Akja, Nuryş we beýlekiler. Deminutiw atlara teonimlerden hasyl bolan antroponimler degişli dälidir.

Deskriptiw (suratlandyрма) atlar – derňelýän sebitiň şahsy atlarynyň ýa-da dürli onomastik hadysalaryň zygider beýan edilişi.

Zoonimika – onomastikanyň haýwanlaryň şahsy adyny, lakamyny öwrenýän bölümi. Meselem, Döldül (Alynyň atynyň ady), Gyrat (Görogly begiň atynyň ady), Howalygyr (Agaýunus periniň atynyň ady) we beýlekiler.

Kosmonimika – onomastikanyň älem jisimleriniň atlaryny öwrenýän bölümi. Onomastikada bu bölüme astronomika hem diýilýär. Mysal üçin, edebi eserlerde duş gelýän ýyldyzlaryň, planetalaryň atlary: Zöhre, Myrryh, Kerwengyran we beýlekiler.

---

¹ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988, 7 с.

Memoratiw (taryhy, nebere) atlar – belli bir şahsyýetiň hormatyna, taryhy senä, waka we ş.m. zatlara bagyşlanyp dakylýan atlar: Isgender, Azady, Ýeňiş we beýlekiler.

Oksýumoron atlar – garşylykly manyly sözleriň kökünden hasyl bolan antroponimler. Meselem, han+gul – Hanguly, şa+gul – Şaguly.

Onomast – dil biliminde has atlary öwrenýän adam.

Onomastika (grekçe onomo– «at») – dildäki has atlaryň jemi; leksikologiýanyň şol atlary öwrenýän bölümi.

Toponimika (grekçe topos – «ýer», «orun», onima– «at»)– onomastikanyň ýer-ýurt atlaryny öwrenýän bölümi. Mysal üçin, Aşgabat, Balkan, Ahal we beýlekiler.

Fitofor atlar – ösümlük atларыndan hasyl bolan adam atlary: Gandym, Çerkez, Çayyrgylyç we beýlekiler.

Horoantroponim – jülgeleriň, tebigy landşaftlaryň atларыndan hasyl bolan antroponimler. Dagly, Çöli, Sähra we beýlekiler.

Hronoantroponimler – ýyl, aý-gün, kalendar baýramçylyklary bilen baglanyşykly dörän adam atlar: Gurban, Rejep, Nowruz we beýlekiler.

Etnoantroponim – halk we tire-taýpa atларыndan emele gelen adam atlary: Gazakbaý, Tekemyrat, Ýomudaly we beýlekiler.

Etnonimika (grekçe ethnos – «halk») – onomastikanyň halk, tire-taýpa atларыny öwrenýän bölümi.

Görşümüz ýaly, onomastika ylmyňyň özüne mahsus adalgalary bar. Edebi onomastika hem şol adalgalara daýanýar. Her bir eserde bolşy ýaly, Magtymgulyňyň döredijiliginde-de has atlara, ýagny onomastikonlara köp duş gelmek bolýar. Biz beýik söz usadynyň sygyrlaryndan has atlary toplaý, olary aşakdaky ýaly toparlara böldük:

Toponimler, ýagny ýer-ýurt atlaty: *Çyn-Maçyn, Mekge-Medine, Dehistan, Hindistan, Türküstan, Rumystan, Eýran, Turan, Etrek, Hywa, Şam, Gürgen, Arkaç, Pereň* we beýlekiler. Mysal üçin:

Ýokarda Hindistany,
Arkada Tüküstanty,
Öwlüýäler ummany
Ol Rumystany görsem.¹

Ýa-da:

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 247 s.

Gulluga mätäçdir Bagdad-u Turan,
Gaýrasy Arkaçdyr, ilersi Eýran,
Pereňde, Rumda çoh adyň soran,
Bulgaryň göwheri, käni, Abdylla.¹

Antroponimler, ýagny adam atlary: *Meňli, Abdylla, Mämmetsapa, Zübeyda, Çowdurhan, Annahal, Atanyýaz, Orazmeňli, Öwezgeldi* we beýlekiler. Mysal üçin:

Yzynda galdylar il intizaryň,
Umyt bilen gezdi Annahal ýaryň,
Atanazar boldy çekere zaryň,
Gözleý-gözleý ýollar Çowdur han üçin.²

Ýa-da:

Göçi-gony birle göçdi Abdylla,
Hemme giden geldi, bular gelmedi.
Mämmetsapa gitdi kömek bermäge,
Uzadanlar geldi, bular gelmedi.³

Agionimler, ýagny keramatly şahslaryň atlary. Bu toparda yslam dünýäsinde keramatly hasaplanylýan şahslaryň atларыny görkezmek bolar: *Muhammet, Aly, Omar, Osman, Abu Bekir, Musa, Hoja Ahmet Ýasawy, Bahaweddin, Patma, Gözli ata, Dawut* we beýlekiler. Mysal üçin:

Resulalla aýtdy: «Ýa Şahymerdan,
Eý-ä, Eslim hoja, ýa, Baba Selman,
Abu Bekir Syddyk, ýa, Omar, Osman,
Bu guluň maksadyn bergil!» diýdiler.⁴

Ýa-da:

Bir gije ýatyrtdym, şa Nagyşbendi,
Keremi joş eýläp, bir nan getirdi.⁵

¹ Şol ýerde, I jilt, 26 s.

² Şol ýerde, I jilt, 20 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 48 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 13 s.

⁵ Şol ýerde, II jilt, 185 s.

Tahalluslar, ýagny edebi lakamlar. Tahallus şahyryň hakyky adyndan daşgary, döredijilik işinden soň saýlap alýan ady. Mysal üçin:

Jahany ýandyrdy oduň,
Gaçar boldy ýakyn-ýadyň,
Magtymguly, seniň adyň,
Bolsun indi, goý, Pyragy.¹

Ýa-da:

Aýra düşüp käbeden, goýdum Pyragy adyma.²

Etnonimler, ýagny halk, tire-taýpa atlary: *teke, ýomut, gökleň, gerkez, seýit, hoja, salyr, ýazyr, alili, garaçy, arap, hindi* we beýlekiler. Meselem:

Teke, ýomut, ýazyr, gökleň, Ahal ili bir bolup,
Kylsa bir jaýa ýörüşi, açylar gül lälesi.³

Ýa-da:

Teke, gökleň, ýomut, ýazyr, alili,
Bir döwlete gulluk etsek başimiz.⁴

Ýa-da:

Illeri bar deňli-deňli,
Sowuk suwly, ter öleňli,
Ili – gökleň, ady – Meňli,
Näzli dildardan aýryldym.⁵

Kosmonimler, ýagny astronimik atlar, älem jisimleriniň, ýyldyzlaryň atlary: *Aý, Gün, Myrryh (Mars planetasy), Zöhre (Wenera planetasy), Müşteri (Ýupiter planetasy), Keywan (Saturn planetasy)* we beýlekiler. Mysal üçin:

---

¹ Şol ýerde, I jilt, 360 s.

² Şol ýerde, I jilt, 57 s.

³ Şol ýerde, I jilt 10 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 19 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 190 s.

Aý-Gün batyp, gökde Myrryh görüni,
Bulutlar boldular baran Çowdur han.¹

Ýa-da:

Keýwany geler estime, baksam ki gara gözlere,
Myrryh meni bent eýleýir, gözlesem, dost ýüzlere,
Müşteri gapyl oturmyş, bent bolup, bil, sözlere,
Zöhre, Názperi, Humaý, Dursuti haýran sizlere,
Beýle adalaty şa sen, Gyzyly Arslan istemen.²

Zoonimler, ýagny haýwanlaryň şahsy ady, lakamy: *Byrag, Dül-dül*. Mysal üçin:

Behişt, Byrag, hüýri-ryzwan seniňdir,
Asy adam, dogrygelseň ýol bile.³

Ýa-da:

Kamkam gylç bile, Döldül at bile,
Tagt-u täje deňiç baran Alydyr.⁴

Horonimler, ýagny daglaryň, dereleriň, jülgeleriň we ş.m. atlary: *Kap dagy, Nežd dagy, Balkan dagy, Soňudagy, Hasar dagy, Safa dagy, Merwe dagy, Köpetdag* we beýlekiler. Nežd dagy – Saud Arabystanyndaky bir dagyň ady. Soňudagy – Köpetdagyň Etrek etrabynda süýnüp gutarýan ýeri, dagyň soňy. Hasar dagy – Magtymguly etrabynda bir dagyň ady. Safa we Merwe daglary – Mekgäniň golaýynda iki sany pesräk dagyň ady. Mysal üçin:

Merweden, Safadan bir beýan geler.⁵

Ýa-da:

Janym biziň, Soňudagy,
Dagdanlydyr biliň seniň.⁶

¹ Şol ýerde, I jilt, 21 s.

² Şol ýerde, I jilt, 212 s.

³ Şol ýerde, II jilt, 12 s.

⁴ Şol ýerde, II jilt, 168 s.

⁵ Şol ýerde, II jilt, 209 s.

⁶ Şol ýerde, I jilt, 234 s.

Ýa-da:

Salsalar mizana Balkan dagy bolmazdyr päheň,
Aýdadyr Magtymguly ähdiň ýalan, ýokdur wepaň.¹

Deňiz-derýalaryň, çeşmeleriň we ş.m. atlary: Jeýhun, Zemzem çeşmesi, Gulzum, Nil, Hazar we beýlekiler. Nil – demirgazyk-gündogar Afrikadaky meşhur derýanyň ady. Zemzem çeşmesi – Mekgede Kábäniň golaýynda 24 metr çuňlugy bolan bir guýynyň ady. Gulzum – Hazar deňziniň gadymy atларыnyň biri. Mysal üçin:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy- Nili.²

Ýa-da:

Güzerimi bendi kylsam, her günde kyrk açadyr,
Aby-köwser zülalymy içipdir ol güzerimden.³

Ýa-da:

Agzyň aby-haýat, Zemzem çeşmesi,
Aýnal-baky suwnuň laýy, gözeli sen.⁴

Dürli düşüňjeleri, närseleri aňladýan käbir has atlar: *Zülpükar, Erem bagy, Syrat köprüsi* we ş.m. Mysal üçin:

Daglar ondan alar tälim, leşgeri sap-sap durar,
Her salanda Zülpükaryň, artar ýigidiň höwesi.⁵

Ýa-da:

Çölde galsaň hiç tapmaýan kölege,
Erem bagy içre saýa boldum tut.⁶

Ýa-da:

---

¹ Şol ýerde, I jilt, 219 s.

² Şol ýerde, I jilt, 19 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 157 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 203 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 11 s.

⁶ Şol ýerde, I jilt, 510 s.

Bimahal salynan bozuk köprüden,
Jähennem üstünde Syrat ýagşydyr.¹

Mysallardan görnüşi ýaly, dana atamyz, nusgawy şahyrymyz Magtymgulynyň şygylarynda has atlar ep-esli orun tutýar.

Biz bu ýerde onomastikonlaryň, ýagny has atlaryň esasy toparlaryna seredip geçdik. Olary toplamak, ylmy esasyda öwrenmek we halka ýetirmek meselesi bolsa şu günki nesliň pederlerimiziň ruhunyň öňündäki mukaddes borjy bolup durýar.

---

¹ Şol ýerde, I jilt, 397 s.